

Ikbal Smajlović

SKENDER KULENOVIĆ I SOCIJALNA ANGAŽIRANOST – ČLANCI U „PUTOKAZU“ I RANI PROZNI TEKSTOVI

Sažetak

Kao što to već i sam naslov sugerira, rad se bavi ranim Skenderom Kulenovićem, a posebice je orijentiran na njegove članke objavljene u časopisu Putokaz (pri čemu je, dakako, ukazano i na povijesni značaj te vrijednost samog časopisa) te početne prozne tekstove iz međuratnog perioda (počev od 1927. godine), oslikavajući bar djelimično i Kulenovićeve ideološko-poetičke putanje. Dakle, uz generalne napomene o socijalnoj literaturi i svekolikoj kompleksnosti međuratne zbilje, rad rasvjetljava Kulenovićeva marksistički obojena književno-publicistička promišljanja, čija suština jeste u vjeri u nužnost uvođenja besklasnog društvenog uređenja koje će biti garant razrješenja i najsloženijih povijesnih pitanja Bosne i Hercegovine, posebice onih što se najuže odnose na bošnjački / muslimanski kolektiv, njegove probleme i potrebe te pitanja opstojnosti.

Ključne riječi: međuratna književnost, Skender Kulenović, pokret socijalne literature, angažiranost, tendencija, kolektivni identitet, ideologija, „sukob na književnoj ljevici“, časopis Putokaz

Uvodne napomene

Skender Kulenović znameniti je bosanskohercegovački pjesnik, dramatičar, pripovjedač i esejist. U književnosti se javlja dvadesetih godina XX vijeka – ciklusom soneta Ocvale primule (još kao gimnazijalac) te prvim proznim zapisima. Već od tridesetih godina uočljiv je u njegovoj prozi ideološko-poetički zaokret, kada lirizam i panerotsku sliku svijeta iz početnih proznih tekstova pomiruje sa zahtjevima socijalne literature. Podsjećanja i dopune radi, 1929. godina uzima se i kao zvanični početak pokreta socijalne literature na širem regionalnom području, budući da tada izlazi almanah Knjiga drugova (ubrzo po izlasku zaplijenjen i zabranjen) koji se doživljava svojevrsnim manifestom pokreta. Svekolika kompleksnost zbilje tog doba u vjersko-nacionalnom, socio-političkom, kulturalnom i svakom drugom smislu nametala je potrebu intelektualcima i piscima da reagiraju i direktno djeluju u kontekstu postojećih prilika i vlastitih mogućnosti, prvenstveno usmjerivši se na pokušaje i nastojanja da se, na temeljima lijevo orijentirane ideologije, probudi uspavana svijest obespravljenih i marginaliziranih socijalnih slojeva i tako onda stvore preduvjeti za kasniju konkretnu borbu za društveno-političku reorganizaciju, koja bi, najprostije kazano, značila stvaranje uređenijeg, boljeg i pravednijeg društva. Tragom takvih uvjerenja i nada, i Kulenovićeva proza sve je više usmjerena upravo na tematiziranje i oslikavanje konkretne problematike međuratne zbilje, postajući tako i svojevrsno oruđe socio-političke i klasne borbe sa tendencijom da se dopre do najširih slojeva društva, pri čemu će njegova proza, ipak, sačuvati i artistsku vrijednost, bez obzira na zahtjeve koje pred autore postavlja pokret socijalne literature, odnosno kanon književne ljevice uopće. O svemu ovome govorit ćemo detaljnije u nastavku rada. Kulenović, dakle, sa marksističkih pozicija, ponire u tu svekoliku problematiku međuratne zbilje Bosne i Hercegovine, posebice se usredsređujući na bošnjački / muslimanski

kolektiv na čijem primjeru se ona i najdrastičnije očitovala kauzalitetom povijesnih kompleksnosti (pitanja identiteta, problem „nacionaliziranja“, neobrazovanost, agrarna reforma, vjerska pitanja, položaj žene itd.). Takve namjere i preokupacije svjedoče i njegovi članci, naročito baš oni objavljeni u Putokazu, o čemu ćemo, također, detaljnije u nastavku. Upravo odlaskom u Zagreb Kulenović i demonstrira sve veću i konkretniju socio-političku angažiranost, što je, bez sumnje, rezultat druženja sa H. Kikićem i ostalim, mahom bošnjačkim, lijevo orijentiranim intelektualcima i piscima okupljenim baš oko časopisa Putokaz (S. Krupić, R. Ramić, Z. Dizdarević, N. Defterdarević, E. Badnjević, V. Mehmedović, Samija Hodžić, H. Čišić, R. Filipović, M. Erak, D. Imamović, Derviša Ljubović, B. Badnjević, A. Borić, H. Dizdar, M. Ljubović, S. Alić, H. Salčić, M. Porobić, N. Resulović...).

Zato ćemo se ukratko osvrnuti i na sam časopis, upravo imajući u vidu njegovu povijesnu važnost, budući da smatramo kako ćemo na taj način upotpuniti temu kojom se ovdje prvenstveno i bavimo – Kulenovićeva socijalna angažiranost kroz književno-publicističke tekstove u kontekstu svekolike međuratne problematike koja se najdrastičnije i zrcali na primjeru bošnjačkog / muslimanskog kolektiva.

Generalno uzevši, časopisu Putokaz nije ukazana dovoljna kritičko-analitička pažnja s obzirom na njegov kulturni i društveno-politički značaj, iako se i u tom pogledu posljednjih decenija situacija primjetno popravila izlaskom različitih tekstova koji se bave Putokazom, bilo kao zasebnim fenomenom, bilo u kontekstu razmatranja bliskih povijesnih, ideoloških, društveno-političkih, kulturalnih ili književno-umjetničkih tema .

Prvi broj Putokaza objavljen je u februaru 1937. godine u Zagrebu, a prestao je izlaziti u aprilu 1939. godine. Za to vrijeme štampano je ukupno 13 njegovih brojeva. Njegov pokretač i urednik bio je H. Kikić, a vlasnik Šukrija Huskić.

F. Alispahić vidi Putokaz kao jedan „od nosećih stubova u procesu postotomanskog samodefiniranja bošnjačkog naroda“, budući da je ovaj časopis „prvi podvukao analitičku crtu pod višeslojne ekonomske, političke i kulturne degradacije, ali i autodestrukcije, bošnjačkog naroda, te je nastojao skicirati mehanizme samoodrživosti“ (2007: 174). Zato danas većina istraživača i analitičara, sasvim ispravno, važnost Putokaza prvenstveno i vidi u njegovom povijesnom društveno-političkom angažiranju te doprinosu, posebice, bošnjačkom narodu i njegovoj kulturi. Š. Filandra naglašava kako je Putokaz „bošnjački intelektualni komunistički projekt“ (2007: 185). On u nastavku razlaže svoju tezu, objašnjavajući odrednicu bošnjački time što u Putokazu objavljuju mahom bošnjački autori, ali i činjenicom da se obrađuje prvenstveno svekolika problematika Bošnjaka, a odrednicu intelektualni projekt time što je komunistička ideja o preuređenju i prekrojavanju društveno-političkog sistema preko njegovih stranica trebala da duboko zaore i prodre u najdublje slojeve društva te osvijesti široke mase, detektirajući svekolike probleme i anomalije te nudeći bar nacрте mogućih rješenja socijalnih nepravdi i nejednakosti, neimaštine i tlačenja...

Nakon podsjećanja na kompleksnost razloga koji upravo i nameću potrebu pokretanja Putokaza, u njegovoj Uvodnoj riječi sublimirani su i krajnji njegovi ciljevi:

S tim mislima pokrenut je, evo, Putokaz. Njegova je, dakle, svrha okupljanje sviju naših intelektualnih snaga, koje osjećaju s našim najširim slojevima, pronalaženje i omogućavanje novih snaga, uspostavljanje što užih veza s našim malim svijetom, upoznavanje njegovih najbližih potreba i želja i

proučavanje našeg položaja prema bližoj i daljoj okolini, jer se jedino na osnovu svega toga može naći u današnjem velikom svjetskom gibanju čvrsta osnovica za rješenje životnih pitanja muslimana Bosne i Hercegovine (prema Džanko i Karić 2006: 19).¹

Članci Skendera Kulenovića u časopisu Putokaz

Ovako jasno definirana programska orijentiranost časopisa Putokaz, sa preciziranim zadacima i ciljevima, razotkriva nam i tu lijevo orijentiranu ideološku usmjerenost saradnika u časopisu, koji su u marksističkom konceptu uređenja društva, zapravo, vidjeli garanciju slobode, pravde i jednakosti te razrješenje nagomilane svekolike problematike unutar postojećih društveno-političkih skrojenosti, uključujući čak i one kompleksnosti najuže vezane za bošnjački / muslimanski korpus. Upravo i člancima u Putokazu, ali i istovremenim svekolikim angažiranjem, nastoji se doprijeti do marginaliziranih socijalnih slojeva te probuditi uspavana svijest kod najširih narodnih masa, kako bi se omogućila i kasnija konkretna borba za ostvarenje takvih ideala.

Skender Kulenović je objavio nekoliko tekstova u Putokazu: Pogled na muslimansku omladinu, Novine i društveno zbivanje, Stara Evropa te Jedna žalost i jedna potreba. Pogled na muslimansku omladinu malo podsjeća i na tekst DŽ. Krvavca Dužnosti islamske omladine, objavljen u dva nastavka u Islamskom glasu 1933. godine. Kulenović nije zadovoljan da je omladina samo pokretna, borbena i da ima neko uvjerenje nego želi da se to njeno uvjerenje „temelji na poznavanju stvarnih uzroka njenog položaja i poznavanju sigurnih puteva u bolji život“ (prema Džanko i Karić 2006: 29). Također, on ni svaku omladinu ne vidi isto, budući da postoji i ona osigurane budućnosti i ona koja ostaje bez kruha i izobrazbe, naglašavajući time surovost zbilje i klasne razlike, dok kroz adresiranje svog govora ka omladini širokih narodnih slojeva, zapravo, potencira nužnost općeg angažiranja po tom pitanju. Kroz jedno poniranje u bližu povijest on daje sintezu trenutnog stanja i obrazlaže uzroke i posljedice, akcentirajući ponovo nepravde i klasne podjele, kako na globalnom nivou (svjetski rat, potom ubrzano mehaniziranje pa ekonomska kriza, besposlica i siromaštvo), tako i na lokalnom (feudalizam, okupacija, urušavanje begovata, prodor zapadnoevropskih tekovina). Takva Kulenovićeva povijesna retrospekcija ima, također, za cilj da dočara „kako su veliki skok muslimani morali napraviti 1918. godine, koja sve okrenu na glavu“ (prema Džanko i Karić, 2006: 31). Kulenović i naglašava tu rastrganost muslimanske omladine čije je stanje neizdržljivo, što bi se tek pokazalo kada bi se valjano moglo izračunati „koliko ima besposlene musl. omladine, koliko uopće imade bilo kakove kvalifikacije, koliko i od čega zarađuje, pod kakovim uslovima radi, kolik je postotak pismenosti, kriminala, alkoholizma, prostitucije, spolnih bolesti i zdravstvenog stanja uopće, koliki postotak smrtnosti“ (prema Džanko i Karić, 2006: 33). U ovom kontekstu zanimljiv je i tekst Aska Borića pod nazivom Endemijski sifilis u Bosni i Hercegovini, koji je i svojevrsna dopuna i potvrda prethodnih Kulenovićevih promišljanja. Kulenović uvjerava kako su uzroci takvog stanja omladine, i muslimanske i nemuslimanske, zapravo isti te kako su samo odraz iskvarenog i naopakog poretka stvari, pa se zato i zalaže za njegovo preuređenje, uzvikujući nove zahtjeve: „da svaka narodna zajednica i svaka uža

¹ Iz praktičnih razloga, svi citati iz članaka u Putokazu preuzeti su iz monografije *Putokaz: Književnohistorijska monografija* koju su priredili Džanko i Karić, a u kojoj su, dakle, objedinjeni svi njegovi brojevi.

historijska grupa mora imati punu slobodu razvitka; da široki slojevi naroda, koji su temelj društva, jer proizvode osnovna životna dobra, moraju raspolagati prirodnim bogatstvima i, koristeći se tehničkim napretkom, moraju se osloboditi od predugog i prenapornog posla, kako bi imali vremena i mogućnosti, da se i kulturno razvijaju“ (prema Džanko i Karić, 2006: 33). Završavajući svoj tekst, gdje opet uočavamo sličnost sa pomenutim Krvavčevim, Kulenović naglašava kako je stanje muslimanskog društva, time i njegove omladine, i dodatno pogodoeno i otežano nepostojanjem jednog pokreta tih širokih slojeva koji bi činio njegovu idejnu i programatsku jezgru, nedvosmisleno poručujući kako omladina mora organizirano i savjesno poraditi na okupljanju i povezivanju svojih snaga.

Prvi dio njegovog teksta Novine i društveno zbivanje demaskira društveno-političku stvarnost, oslikavajući njenu surovost i dekadentnost otrgnutim djelićima iz svakodnevnog života. Izdvajanjem tih sumornih životnih isječaka u jednom podužem nizu, kako na regionalnom tako i na globalnom nivou, što su svedeni na kratke, ilustrativne i sugestivne konstrukcije koje svojim stilom podsjećaju na novinske naslove i informacije, upravo se i najjasnije zrcali devijantna svakodnevica međuraća, ali i time uslovljeni direktni utjecaji na štampu, o kojima ovdje Kulenović promišlja i koje propituje. Nije teško uočiti da je većina tih pobrojanih i nanizanih socijalnih devijacija već bila ili će tek biti iskorištena i kao motivsko-tematska sadržina djela pisaca pokreta socijalne literature. Također, sve vrijeme potencirana je problematika klasne raznolikosti kroz smjenu kontrastnih prizora.

(...) te hiljade samoubojica, danima i noćima, na svim katovima ove naše trule životne zgrade, vješaju se po drvarnicama i tavanima, ispražnjuju revolvere na sljpopoćnicama, režu žile žiletima, truju se plinovima, piju esencije i lizole, uštrcavaju strihnine, skaču s trećih katova, s mostova, s klisura, s katedrala, bacaju se pod trmvaje, i lokomotive. Ljudi spavaju po šumama, po klupama, u buradima, po jarcima, pod mostovima, u kanalima i zakrvavljenih očiju i ižuljanog lica lutaju gradskim ulicama u jesenska jutra, ljudi traže izlaze u tim samoubojstvima, prose po periferijama, pred bogomoljama, pružaju ruke na ulicama za dinar, za malo kruha, prodaju cvijeće po noćnim lokalima, stišću grčevito vinske čaše i noć na noć bulje izgubljeno u vino, prodaju svoje meso, prodaju krv za transfuziju, krađu kruh, piliće i djecu avijatičara, uzvlače budželare u stiskama, ubijaju na spavanju, obijaju kase, kolju po drumovima, dobivaju petnaest godina robije, doživotnu robiju, idu na vješala i električnu stolicu. Ljudi osnivaju banke, prave puder i barut, dobivaju i gube na burzama, ljetuju na morskim žalima, na jahtama, kupuju vile kurtizanama, po barovima pare oči na butinama plesačica u ljubičastim svjetlima, idu na konjske trke, igraju tenis i golf, gaje ribice i sabiru leptire, dižu se visoko i katkad se ruše na životno dno. Ljudi gladuju, ljudi osjećaju gnjilež i tjeskobu u sebi i oko sebe, ljudi mrže, razmišljaju, traže zraka, izbacuju parole, slijevaju se u pokrete, dižu zastave, stvaraju programe, ginu za programe i prodaju programe (prema Džanko i Karić 2006: 99 i 100).

Taj prvi dio teksta Kulenović završava osvrtom na reportere (neobrazovani, poluinteligentni, i inteligentni, ambiciozni, smjeli ljudi, s notesima i aparatima rasipaju se u jatima na sve strane toga društvenog vrenja...) i njihova lutanja u pokušajima da prvi sustignu informacije, najavljujući tako i drugi dio rada, u kojem će se baviti štampom i propitivanjem njene socijalne uloge. Nakon zaključka o promjeni koju je svijet doživio, odnosno isticanjem činjenice da je

svijet, kazano McLuhanovim riječima, postao globalno selo, Kulenović nudi i kratak hod kroz povijest, iz kojeg postaje očigledno kako su društveni odnosi direktno utjecali i određivali tok cjelokupne historije, pa i vrstu te razvoj, smisao i funkciju štampe i novina, postavši „opojni prašak koji djeluje na srce i mozak narodnih miliona, i to su postajale sve više, što je više rastući kapital proletarizirao te milione“, a pronalazak telegrafa, telefona i radija to će sve samo dodatno intenzivirati, jer „podređuje te informacije potpuno pod svoju vlast, i te se informacije prosijavaju kroz sito interesa kartela čelika, trustova petroleja, ratne industrije, političkih režima i partija (prema Džanko i Karić 2006: 106). Ovo će u nastavku Kulenović ilustrirati konkretnim primjerima informativnih agencija i novina te njihovom uredničkom politikom, tiražom i prodajom koji su uslovljeni kapitalom, jer „kapital vlada novinama time što ih sam osniva, što plaća velikim sumama oglase, što ih direktno potkupljuje i kupuje, što u njima kupuje rubrike, što naručuje članke, što ih subvencionira i što su novine vezane za agencije koje im pribavljaju vijesti, oglase i vrše rasparčavanje“ (prema Džanko i Karić 2006: 107). Zato za Kulenovića sve te agencije upravo i jesu nešto kao ogromni pauci koji su opleli svojim mrežama čitavu zemljinu kuglu. Dakle, svekolika taktičnost, manipulativna i izrabljivačka priroda ovakvih odnosa usmjerena je protiv običnog čovjeka, budući da „kapital to informiranje narodnih miliona shvaća kao alkohol i opium, to jest kao izvor profita i sredstvo da se otupe, razbiju i tako svrnu iz svog historijskog korita pokreti tih miliona“ (prema Džanko i Karić 2006: 109). Kulenović ponovo naglašava svoju vjeru u kolektiv, smatrajući kako ništa nije u stanju da obustavi historijski hod narodnih miliona koji se opire prirodom jedinstvenih životnih interesa. Pri tome, on jasno ističe važnost organiziranja i udruživanja, odnosno pokretanja štampe narodnih masa koja bi iznosila samo голу istinu i širila vjeru i elan tih masa u borbi za bolji život. Također, Kulenović ovako indirektno reklamira i potencira i sam časopis Putokaz, odnosno sve one sa sličnom ideologijom, sugerirajući važnost i ulogu časopisa takve usmjerenosti i naboja.

Štampa narodnih masa izdržava se od pretplata i iz fondova njihovih politički organizacija. Novine, i uopće štampa narodnih masa, reflektori su koji prosijavaju kroz tamu koja se savila nad njima, one su noževi koji paraju krinku s lažnih glasina i senzacija štampe krupnog kapitala, one su zastave rada, slobode i napretka. Mjesto plaćenih reportera i dopisnika, novinama narodnih masa pribavljaju vijesti i kroz njihove stupce iznose istinu hiljade požrtvovnih ljudi koji su svoj život i rad povezali uz te mase, mjesto zlatnog finansijskog jezera od kojeg se kroz svemoguće kanale odlijevaju dolari, franci, marke i lire u blagajne štampe krupnog kapitala, novine narodnih masa hrani vjera, oduševljenje i energija tih masa na njihovom historijskom putu u bolji život (prema Džanko i Karić 2006: 114).

Tekst Stara Evropa Kulenović je napisao pod utjecajem događaja na svjetskom planu, osvrćući se na sukobe u kojima evropske velesile kasape malu Čehoslovačku, naslućujući buduće strahote apokaliptičnih razmjera u gibanjima globalne društveno-političke situacije. Tumačeći takav razvoj kao posljedice kapitalističke i imperijalističke svjetske politike, on naglašava kako je i predratno stanje, kao i sam Prvi svjetski rat, bio tek obračun velesila za podjelu svijeta među sobom, odnosno kako su sve nerazvijene zemlje idalje najobičniji plijen i sigurne buduće žrtve, budući da ih vide samo kao ogromna vrela sirovina za njihovu industriju. Predznak povampirenja i krvoprolića Kulenović vidi u dolaženju italijanskog fašizma na vlast, u njemačkom otporu i izigravanju versajskih odredaba, u glasovima o japanskim ratnim

pripremam za osvajanje Kine. Istovremeno, Kulenović i pojavu fašizma vidi kao dio političko-ideološke manipulacije i taktiziranja vladajućih struktura, koje sve veće nezadovoljstvo radnika i siromašnih ljudi (koji nemaju organiziranog vodstva) suspreže potpomaganjem fašizma, zaboravljajući na činjenicu da je to dvosjekli mač – „Fašizam je, naime, u isto vrijeme značio i ustajanje iz groba starog, vilhelmovskog imperijalizma“ (prema Džanko i Karić 2006: 321), čije su pretenzije bile usmjerene posebice na Balkan i Afriku. Ipak, kao i u većini tekstova, sve vrijeme se iskazuje nesumnjiva vjera u narod i njegovu snagu iz čega se, bez obzira na mračno trenutno stanje i zabrinjavajuće slutnje, on idalje vidi kao konačni pobjednik.

„Saveznici“ sve to osjećaju. Niko nikom ne vjeruje. I zato starom Evropom tutnji sada nečuvanom snagom ratna industrija. U obranu mira „saveznici“ se luđački naoružavaju. Imaćemo uskoro priliku da vidimo ko će koga izdati.

Nad staru Evropu pada crna noć, zbijaju se crni oblaci. Svijet juri u susret najsudbonosnijim događajima. Ali se kroz tamu već sada nazire jedan svjetionik: narod. Kakvegod bure nastupile, on će sigurno izaći kao pobjednik (prema Džanko i Karić 2006: 327).

Nemali uvodni dio teksta Jedna žalost i jedna potreba oslikava svekoliku savremenu problematiku najvećeg dijela muslimanskog / bošnjačkog korpusa (naprimjer, seoska bijeda i siromaštvo, dogmatizam, sujevjerje i zaostalost, nepismenost i neškolovanost, izrabljivanje i lihvarjenje, besposlica, slaba nadnica, alkoholizam, slabo plaćeni dodatni ili prekovremeni rad, prostituiranje, socijalna podijeljenost i problem „nacionaliziranja“...), pri čemu je Kulenović istrajan u ideji kako ni toliki spisak devijacija nije ono što je najgore u svemu tome. Najveća tragedija po njemu jeste što se takva situacija malog našeg čovjeka neće uskoro promijeniti bez obzira na sazrijevanje snaga koje su kadre to popraviti, a iz razloga što su one „raskomadane, razbacane, sumnjom i strahom nagrizene, sirove i nedograđene, i zato u svojoj cjelini potpuno nemoćne da naprave kakav jači zahvat u našem društvenom zbivanju“ (prema Džanko i Karić 2006: 434). Kulenović se osvrće i na prošlost, gdje su važna ekonomska i uopće društveno-politička pitanja ostajala neriješena upravo zbog nedostatka jedinstva i organiziranosti, budući da su muslimanski / bošnjački prvaci i intelektualci bili otuđeni od svog naroda, vodeći uglavnom jednu ne naročito mudru i površnu politiku, čiji je krajnji domet bio da kupi mrvicu s raznih političkih sofara. Ima u njegovim riječima osude i neskrivene aluzije i na dugo prisutni problem „nacionaliziranja“ Muslimana / Bošnjaka i od istočnih i od zapadnih komšija, kao i stalno prisutnih stigmatiziranja u kontekstu navodne „historijske krivice“ i „prevjeravanja“, koje su često bile obojene nasilnim i osvetničkim težnjama.

Niti je naša žalost najveća u tom što su i preko naših grbača prejahali politički sistemi raznih Nikola i Milana koji su nas podmuklo privlačili obali smrti svojim finansijsko-trgovačkim mrežama, a pri tom se ispod slavluka svoje glupe petstogodišnje žudnje za osvetom pobjedonosno smijali nad svom tom našom „manjinskom“ i „azijatskom“ katastrofom, uvjereni da gledaju posljednji njezin čin. Nije ta žalost najveća ni u tom što su naši „mjerodavni“ faktori hizmećarski kupili mrvicu s raznih političkih sofara (prema Džanko i Karić 2006: 434). Riječ je ovdje i o sazrijevanju svijesti o vjerskom i kulturno-tradicijskom kontinuitetu muslimanskog / bošnjačkog naroda, kojem centri tadašnje političke moći ne priznaju vlastite posebnosti te zanemaruju prava i mogućnost samoodređenja i samoopredijeljenja, nerijetko ga manipulativno koristeći u svekolikim političkim igrarijama za sitne ustupke zauzvrat. Također,

u sklopu „nacionalnog pitanja“ Kulenović posebno i problematizira upravo tu domaću inteligenciju što je iz kojekakvih povoda nacionalne orijentacije mijenjala kao košulje, iako su to uglavnom bili sitni lični interesi – iz trgovačkih i karijerističkih razloga. Dakle, on ne amnestira Bošnjake / Muslimane od vlastite krivice, odnosno, drugačije kazano, on demaskira i njihovu koristoljublju, „samoizoliranost“ te opću letargiju po ovom i sličnim pitanjima. Zato i potencira dvije krupne posljedice koje su iz toga proistekle:

Prva je posljedica tih slučajeva bila: kompromitiranje rada, kompromitiranje svakog intelektualca kao takovog – a što je najžalosnije: sve veća bijeda i utučenost našeg radnog čovjeka.

Druga je posljedica toga bila: stvaranje mišljenja kod neupućenih poštenih Hrvata i Srba o Muslimanima kao o nekakvom orijentalnom prevrtljivcu (prema Džanko i Karić 2006: 438). Otuda i naročito naglašavanje potrebe angažiranja oko svih važnih pitanja, pa i onih usko vezanih za bošnjački / muslimanski kolektiv i njegov identitet, ali ne samo deklarativno i površno nego jednim sveobuhvatnim naučnim i objektivnim pristupom, gdje bi značajnu ulogu morali odigrati i sami intelektualci kroz različite sfere kulturno-naučnog rada.

Mi znademo nešto mucati o bogumilima, Gradašćeviću, okupaciji, poneki su čitali Bašagića, Truhelku, Klaića, Kreševljakovića i sl., ali ko bi od nas znao sve te komplekse činjenica nekako svesti u jedan pregledan sistem, ko bi znao otkriti nove komplekse činjenica i sve te činjenice povezati jednom znanstvenom teorijom našeg razvoja? A pogotovu (kad bi se već takova teorija pojavila) ko bi znao da je eventualno izda i u popularnom obliku? (prema Džanko i Karić 2006: 439).

Skrećući pažnju na pitanja od presudne važnosti koja bi jedan takav naučan pristup trebao obuhvatiti i analizirati (nacionalno osjećanje, stanje i uloga intelektualca, položaj žene, agrarna reforma i njeni učinci, pitanje omladine, uloga i doprinos kulturnih društava, štampa, pitanje vakufa, pogođenost Muslimana različitim porocima i otkrivanje razloga za to, islam i društveno uređenje itd.), Kulenović tekst završava jasnim zaključkom i porukom kolektivu.

Svi oni intelektualci koji osjećaju potrebu takova rada, treba da se trgnu iz naše mahmurne uležalosti, iz tromog bošnjakluka, iz malodušnosti i da ne dozvole da i ovaj prijedlog padne kao nemoćna kaplja u jednu ustajalu baruštinu (prema Džanko i Karić 2006: 441).

Ovo je ujedno i posljednji tekst objavljen u Putokazu (više nije izašao niti jedan broj). Valja ovdje uzeti u obzir prvi (S. Krupić, Današnjica i mi) i posljednji tekst časopisa (S. Kulenović, Jedna žalost i jedna potreba) kako bi se razumjela i silina simbolike koju oni tvore u tako ostvarenoj svojoj cikličnoj uvezanosti.

Rani prozni tekstovi Skendera Kulenovića i socijalna angažiranost

Osim, dakle, člancima i konkretnim vidovima društveno-političkog angažiranja, lijevo orijentirani pisci su i svoja književnoumjetnička ostvarenja, više ili manje, koristili kao poligon za ideološku propagandu i „oruđe“ u ostvarenju svojih ciljeva, nastojeći i na taj način popularizirati ideje među najširim slojevima društva te ukazati na nemjerljivu štetu koju izaziva klasna slojevitost i suprotstavljenost društva. Tako je ideološka programska sadržina njihovih članaka, eseja i polemičkih tekstova bila i književnoumjetnički razrađena, sa tendencijom da se učini što sugestivnijom i „pitkijom“ narodnim masama kojima je prvenstveno i namijenjena, kako bi onda mogla poroditi i željene rezultate. Moguće je, dakako, da su književni tekstovi

ponekad bili i svojevrsna „vježba“ za buduća „ozbiljnija“ socio-politička promišljanja kroz članke, polemike i rasprave, eseje i sl.

Osim gore pomenutih članaka, S. Kulenović javlja se u Putokazu i pripovijetkom Noć u vezirskom gradu 1937. godine. Međutim, Kulenović je i prije ove pripovijetke imao nekoliko objavljenih proznih pokušaja drugačijih poetičkih usmjerenja, a među prvima su Ribareva refleksija o sutonu (1927.), Jesenske vode (1928.) te Živjeti kao vi (1931.). Jesenske vode natopljene su naglašenim lirizmom, a panerotska slika svijeta data je u igri svekolike čulnosti kroz beskonačna pretapanja i preplitanja čovjeka i prirode ka njihovom konačnom i potpunom sjedinjenju. Već početkom tridesetih godina XX stoljeća u Kulenovićevoj prozi sve se više osjeća zaokret ka poetici pokreta socijalne literature (Žena umire), a odlaskom u Zagreb on se još snažnije društveno-politički angažira.

Prvi dio priče Žena umire (1932/1933) zapravo je ranije objavljeni tekst Živjeti kao vi, koji idalje ima sličnu panerotsku ushićenost i lirski naboj Jesenjih voda, ali se, u drugom njenom dijelu, jasno odigrava i značajna motivsko-idejna metamorfoza, koja će i taj prvi dio teksta na taj način podrediti te staviti u funkciju oslikavanja turobne društvene provincijske svakodnevnice te oskudice, patnje i trpnje radničkih porodica u njoj. Početnim slikama svejedinstva i opčinjenosti ljepotom i snagom Prirode, kontrastno je suprotstavljena gotovo apokaliptična atmosfera olujnog i mračnog njenog povampirenja, koje se silinom stihijske objesti opetovano obrušava na trošne kućerke siromašnih nedužnih ljudi pod obroncima Vlašića. Tako organiziran svijet što je, zapravo, samo zavatlana kandžija života koja šara ljudsko tijelo crnim modricama i koja dovodi do izživjele ništavosti, mora poroditi, makar instinktivno, i trenutak u kojem se budi podsvijest, do tada utihnula u pregolemoj trpnji, rađajući želju za konačnim „obračunom“, koji će ili promijeniti ukupne odnose nabolje ili će i definitivno okončati svekoliku trpnju i patnju, učinivši da se na pomodrilu tijelo osmijehne posljednji put blijeda jesenska zora.

O vjetrovi, nekadanja braćo! Nekad kad bi u srcu prošumjeli zapjenjeni bukovi kliktaivih radosti, ja sam htio da one budu tako snažne kao vi noćas i hvatao sam se za vaše vioraste grive, a vi ste me razuzdano nosili u Neznano. Nekad, dok su negdje u crnim podzemnim pećinama srca kapale guste kaplje bola, ja sam vas opet dozivao, jahao na vama povivši glavu k vašoj. Letio sam s vama, ne pitajući kuda. Glavno je bilo da se leti. A sad mi u srcu kuklja mržnja na vas! Mrzim vas ludo! Ne mogu da slušam vaše bezglave simfonije nad glavom! Osjećam da sam jak kao i vi i ćutim gdje krv vrije da se pobijem s vama. Najrađe bih izišao noćas pruženih ruku, u noć, popeo se na najvišu liticu gore, zgrčio šake, stisnuo vilice i prkosi vam, prkosio cijelu noć, dočekivao vaše razigrane ćopore, ukoćen uspavan i nepomićan, pa makar se sutra na moje pomodrilu tijelo osmijehnula blijeda jesenska zora.

Kao bijele male kutijice nadžidžale se obronćićem Vlašića kućice, noć ih je zamotala u crne jorgane. Strepe sirotice da ih vjetrovi sa sobom ne ponesu.

U jednoj od njih umire jedna žena. Smrt nije teška, umiranje je najveća bol. Mene boli njena tragedija. Ali vićan sam da gledam kako zavatlana kandžija života šara ljudsko tijelo crnim modricama. I to paralizuje bol. Svaki dan to gledati i ćutiti dovodi do izživjele ništavosti, a odvodi pijane utiske u mutne predjele podsvijesti. Tako se u meni sve nešto kupi, zgušćava i mući me kao šum iz podzemlja (Kulenović 1932/33: 154 i 155).

Nastavak priče ide u istom smjeru i nedvosmisleno je socijalno angažiran. Društveno angažirana literatura, po pravilu, pod lupu interesiranja stavlja kolektiv, koji je najčešće i figuriran kao glavni akter. Iako je ovdje u centru pažnje Suljinica, žena koja umire, riječ je tek o izdvojenom slučaju iz sijaseta istovjetnih mogućnosti, čime se samo apostrofira pluralnost i općenitost takvih pojava. To će biti naročito naznačeno i u samom tekstu.

O koliko noćas žena umire! Ali sve su one, koje noćas umiru i koje će sutra od iste bolesti umrijeti, jednake. Svaka može savršeno predstaviti svu tu skupnost, svaka je čisto oživotvorenje njeno. I zato, kad bismo htjeli napisati posmrtnu riječ svima, dovoljno je da napišemo ovoj, koju noćas, u hućanju vjetrova, davi smrt (isto, str. 155).

Naravno, ni odabir motiva koji se nižu u nastavku nikako nije slučajan (žena, tuberkulozno dijete, smrt supruga, neimaština i glad, trošna kućica, samoća i napuštenost, redukcija električnog napajanja itd.). Motiv žene (čime se nadovezuju i na aktuelno „žensko pitanje“), kao i ostatak pomenutih motiva, vrlo su frekventni kod pisaca pokreta socijalne literature, budući da su itekako pogodni za problematiziranje svekolikih devijacija i uspostavljenih odnosa u društvu. U konkretnom slučaju upravo je motiv žene i zauzeo centralno mjesto, okupljajući oko sebe druge i otvarajući im prostor za realiziranje. Njenu marginaliziranu socijalnu poziciju i svekoliku tragičnost već na samom početku zreali te svjedoči i odsustvo vlastitog imena – u tekstu se naziva jednostavno Suljinicom (što je slučaj i sa drugim ženskim likovima koji se tek uzgred pominju - Akifovca, Salkinica – a što nam opet naglašava i potvrđuje općenitost takve pojave). Nastavak teksta samo će precizirati tragičnost te već skicirane pozicije u kolopletu multiplicirajućih kompleksnosti u njihovom kauzalitetu. Zato se i smrt Sulje, siromašnog halvadžije i pijanca (pri čemu je pijančenje posljedica teškog života i uspostavljenih društvenih odnosa i postojećih socijalnih razlika), koji je ipak bio glava i kakav-takav skrbnik porodice (zarađivao je toliko da je sedmično mogao kupiti pola kile mesa, a u mjesec dana kilu masla i pribaviti kući brašna), treba razumjeti kao naročito otežavajući faktor, budući da je porodica lišena figure zaštitnika, muža i oca, dovodeći ženu, koja je već subalterna pozicija, u još gori položaj. Također, i samu Suljinu bolest Kulenović koristi kako bi sugerirao postojeće klasne razlike, jer ni bolest ni smrt siromašnog halvadžije neće nikog rastužiti niti nasekirati (Ne znam jesu li se liječnici postarali da je odrede. Svako je samo vidio da je bila strašna.).

U nastavku se samo dodatno uprizoruje teška svakodnevica Suljinice i Zuhde (glad, neimaština, prisilno isključenje struje zbog nemogućnosti plaćanja, hladnoća itd.). Naročito je sugestivan i višestruko simboličan prizor u kojem mali tuberkulozni Zuhdo sprečava majku da ga obasipa poljupcima – bilo da ga čitamo kao naznaku grubog dokidanja nevinog djetinjstva pod udarcima one kandžije života, bilo da ga razumijemo kao Zuhdinu nelagodu i ustezanje od najobičnije nježnosti (jer dotadašnji život nudi posve drugačija iskustva naspram kojih se poljupci čine zloslutnim, stranim i neprirodnim), ili da sve to tumačimo na još neki mogući način impliciran komentarom u obliku retoričkog pitanja (Zašto se boji poljubaca?).

U agonijalnom snoviđenju Suljinica naslućuje i vidi dženetske ljepote, koje se uspostavljaju kao krajnji kontrast ovozemnom životu i svekolikim njegovim iskušenjima pa joj se više ni sama smrt, da nema brige o djetetu koje bi ostalo za njom, ne bi činila ni teškom ni strašnom u poređenju sa životom. Njena stihovana molitva Bogu možda bi se mogla čitati i

ironijski, gdje bi se izvođenje na pravi put moglo tumačiti u kontekstu značenja kasnije objavljene Kulenovićeve poeme Na pravi put sam ti majko iziš'o.

*„Ostavi mi ga na životu i čuvaj ga od
svakoga zla, milosti Ti Tvojih!
Ne zaboravi mi ga i izvedi ga na pravi
put, dobrota Ti Tvojih!“ (isto).*

Izostanak smrti Suljinice, koja je nagoviještena odmah na početku i koju sve vrijeme iščekujemo, potpuno je razumljiva i opravdana u umjetničkom i simboličkom smislu. Život koji ona živi (koji je paradigma ženskog, ali i siromašnog radničkog i provincijskog života) gotovo pa se i ne može uopće nazvati životom niti življenjem. Prije se radi o jednom kontinuirajućem trenutku umiranja koji se, dakle, ponavlja i trpi iz dana u dan, trenutak koji i smrt čini smislenijom i poželjnijom od takvog života. Otuda i nesvršeni vid glagola u naslovu priče, kao i završna njena rečenica: Ovih dana očekuje se smrt jedne žene...

Kulenovićeva ljevičarska orijentacija i socijalna angažiranost vidljiva je i u pripovijetkama Noć u vezirskom gradu i Rakije.

Slično Kikiću, i Kulenović u pripovijetki Noć u vezirskom gradu razgolićuje naoko mirnu i normalnu kasabu, realistički otkrivajući njenu duboku socijalno klasnu podijeljenost i društvene nepravde, svakojaka politička manipuliranja i podmetanja, urušavanje etičkog kodeksa itd. Naturalističke slike potlačenih i siromašnih ljudi, njihove svakidašnje patnje i trpnje, mahnita pijančenja kao vid kratkotrajnog bijega i spasa samo pojačavaju kompleksnost ukupnih socijalnih devijacija. Kao kod Dizdarevićeva i ovdje je upućena kritika uspavanoj bosanskoj kasabi, njenom mrtvilu i pomirljivosti sa prilikama koje vode u propast. Lik Adema Ljudinića, koji je zastupao politiku malog pregaženog čovjeka, koji se pobunio protiv laži i nepravdi pa tragično skončao, dat je kao moralna suprotnost gotovo svim ostalim likovima. Njegovo priviđenje pripovjedačevom liku i govor na vlastitom grobu zato ima i jaku simboličku vrijednost. Jer ni nakon petnaest godina od njegove smrti u kasabi se ništa nije promijenilo (lik pripovjedača je nazočio Ademovoj pobuni i hapšenju), sve je isto, ili još gore. To sugerira i njegov „govor“ na grobu, gdje su crne apokaliptične slutnje budućeg vremena direktna posljedica kasablijske neosviještenosti i letargije. Istovremeno, takva vrsta priviđenja znak je i buđenja svijesti (kod pripovjedača i nekolicine), pa iako zakasnjela i nepotpuna, ipak Ademovu smrt tek djelimično spašava od potpune besmislenosti.

Ja sam samo jedan od vas koji osjeća te muke, koji ima zrno soli u glavi, koji ima ljudsku savjest i koji se iz petnih žila upinje da progleda ljudskim očima. I ja evo petnaest godina virim iz ovog groba u vaše žive grobove, iz ove diktature smrti u diktaturu vašeg takozvanog života, petnaest godina iz ove smrdljive rupe promatram kako vi lipsavate, i petnaest godina meni moje patnje i ono moje zrno soli u glavi, i moja ljudska savjest, i onaj trunak ljudske svijesti jasno govore da ste vi u stvari volovi, medvjedi, koji ste u stanju da pokrenete brda, ali ispod jarma i iz lanca ni makac! Zašto? Zato što ste volovi i medvjedi! (...) Petnaest godina gnijim ja u ovoj memli i unazad nekoliko godina prisluškujem kroz tijelo ove majke zemlje kako negdje tutnje točkovi topova, kako negdje muklo udaraju cokule miliona vojnika, kako negdje trešte granate i raskidaju živo ljudsko meso, i kako negdje prašte bombe, i hiljade izbezumljenih žena vrište. (...) unazad tih nekoliko godina slušam ja tu vašu nadzemnu gudljavinu i gledam vas iscijeđene i potištene kako iz dana u dan lipsavate i conjate i teglite u svom takozvanom životu glupo i

bespomoćno kao volovi. Za vas je malo to, vama treba još gore, i ja vam želim još gore! (...) odmah se jasno pokazalo da u tom zapuštenom groblju vezirskog grada nema, niti je u stvari bilo, ni Adema Ljudinića, ni te mrke mase ljudi, i da je Ademov grob zatvoren, i da su nišani samo nišani, i da se po njima hvata rosa, i da u sasušenoj travi cvrče cvrčci. (...) Prošao sam pokraj groblja i susrevši Ibrulja Šarenkapu meni se potpuno razjasnilo da su ono na groblju bile samo moje sablasti (Kulenović 2010: 10, 11, 12, 13).

Otuda i Kulenovićeva usmjerenost na prikazivanje likova i situacija u zastrašujućoj atmosferi svekolikih društvenih povampirenosti poprima i oblik groteske. Tako životni put i imitatorske sposobnosti lika Asima Kile ilustrativno reprezentiraju svu silinu i strahotu socijalnih devijacija.

Grotesknu sliku svijeta urušenih etičkih i svih drugih vrijednosti Kulenović nastavlja i u Rakijama. Iako su u pitanju iste idejno-ideološke postavke i motivsko-tematske preokupacije (klasne razlike, siromaštvo i propadanje, kasablijska letargija, kapital, moralna posrnuća, alkoholizam, urušavanje porodica itd.), uočljive su i važne promjene u odnosu na dominirajuću shematiziranost socijalne proze i to „u ekspresionističkom stilskom postupku, u komponiranju svekolike građe, pa je čitava slika ostvarena u paralelizmu neposrednog zbivanja i tokova svijesti Rafe Kabilja, a pojedinačne sudbine u omaglici svijesti kafanskog dima“ (Rizvanbegović 1997: 65). Društveni odnosi i prilike reprezentiraju se u simboličnom prostoru kafane (čija vizija i ukupna atmosfera opet najviše sliče na Kikićevu) i određeni su njenom podijeljenošću na četiri odvojena i različita dijela u koje su smješteni likovi pripovijetke, ovisno o njihovoj staleškoj pripadnosti. Jednako je simbolično i nastojanje likova da pređu u kafanske klase kojima ne pripadaju i koje uvijek završava kavgom i pokušajem obračuna, što se i nekoliko puta potencira u tekstu, prvenstveno kroz Rafina prigovaranja samom sebi što je dozvolio narušavanje strogog dotadašnjeg reda smještanjem lika Idriza Ćeifovića, iz iznenadnog sažaljenja i podsjećanja na Rafinu vlastitu prošlost, u drugu klasu kafane, među elitnije goste, što će rezultirati općim konačnim metežom u kafani. Pojedinačne nesretne sudbine likova samo su djelići ukupnog mozaika koji reprezentira svu tragičnost i surovost međuratne zbilje, kako na lokalnom tako i na globalnom nivou. Zlo viđeno u novom kapitalističkom poretku sugerira, između sveg ostalog, i često imenovanje likova po nazivima njihovih firmi ili djelatnosti.

Zaključne napomene

Skender Kulenović javlja se u književnosti u periodu između dva rata. Lirizam i panerotsku sliku svijeta u svojim početnim proznim tekstovima pomirit će sa zahtjevima pokreta socijalne literature kojem je nesumnjivo pripadao. Prozni tekstovi koje smo ovdje analizirali (Žena umire, Noć u vezirskom gradu, Rakije) otkrivaju Kulenovićevu ideološku i motivsko-tematsku vezu i bliskost sa drugim piscima socijalno angažirane literature međuratnog doba, ali nam zrcale i njegovo razumijevanje same književnosti te brigu i o umjetničkim dometima vlastitih tekstova. Mada slične ideološke postavke, preokupacije i projekcije pokazuju i kasnija njegova ostvarenja, iz NOB-a te socrealizma, ostajući im vjeran jedan značajan vremenski period, Kulenović, dakle, u svojim djelima nastoji sačuvati i artistsku vrijednost, bez obzira na krutu shematiziranost i uglavnom stroge zahtjeve koje pred pisce općenito postavlja kanon književne ljevice. Svekolikim intelektualnim i umjetničkim

naporima Kulenović bezrezervno promovira marksističku ideologiju besklasnog društva i novog socijalnog uređenja među najširim narodnim slojevima, sa tendencijom brisanja postojećih razlika (klasnih, vjerskih, etno-nacionalnih itd.) i ostvarenja ideala pravde, sloboda i jednakosti za sve elemente društva, sa posebnom osjetljivošću na one diskriminirane po bilo kom osnovu. Sve to potvrđuje i njegovo angažiranje oko pokretanja časopisa Putokaz, kontinuirano suradništvo sve vrijeme njegovog trajanja, kao i stalna uznemirenost pred nagomilanim problemima koji opetovano muče i bošnjački / muslimanski kolektiv. Briga o kolektivnom identitetu i potrebama svoga naroda, koji je povijesno opterećen šarolikom i krajnje kompleksnom problematikom, vidljiva je i u njegovim člancima, gdje hirurški precizno detektira konkretne probleme, prepoznaje njihova izvorišta i posljedice, ali i doslućuje te domišlja načine njihovog prevazilaženja i dokidanja, opijent marksističkom ideologijom i uvjeren u iscjeliteljske mogućnosti njenog zaživljavanja. Dakle, Kulenović u ostvarenju takvog koncepta vidi realnu mogućnost konačnog razrješenja nagomilane i raznolike problematike međuratnog doba, koja se možda najkonkretnije reprezentirala i najdrastičnije odražavala na primjeru bošnjačkog / muslimanskog korpusa, produžujući hijatus njegovog povijesnog razvitka. Ne tako davna historija nam je, ipak, pokazala, na primjeru agresije na Bosnu i Hercegovinu, kako je i ovakav koncept, nažalost, bio samo utopijska iluzija koja se na kraju krvavo raspršila upravo pred onom silom pritajenih povampirenja i povijesnih kompleksija što su se, još davno prije, kao najstrašnija kletva, nadvili nad ovim prostorima.

Izvori i literatura

1. Alispahić (2007), Fatmir, Prva analitička crta, u: Diwan, 2007, 23-24, str. 174-175
2. Džanko i Karić (2006), Muhidin i Esed, Putokaz; Književnohistorijska monografija, Bemust, Sarajevo
3. Filandra (2007), Šaćir, "Putokaz" i nacionalnost Bošnjaka, u: Diwan, 2007, 23-24, str. 185-189
4. Filipović (1987), Muhamed, Kalendar Putokaza – jedna neostvorena inicijativa, u: Život, časopis za književnost i kulturu, februar 1987, XXXVI, LXXI, br. 2., str. 210-227
5. Filipović (2007), Muhamed, "Putokaz" u historiji naše kulture i politike, u: Diwan, 2007, 23-24, str. 176-184
6. Korjenić (2017), Kasim, Časopis Putokaz i moderna misao kod Bošnjaka, OFF-SET, Tuzla
7. Kulenović (1932/33), Skender, Žena umire; u: Novi Behar, 1932-1933, 12-13, str. 154-156
8. Kulenović (1971), Skender, Eseji, Veselin Masleša, Sarajevo
9. Kulenović (1971), Skender, Miscellanea, Veselin Masleša, Sarajevo
10. Kulenović (1997), Skender, Soneti i pripovijetke, Svjetlost, Sarajevo
11. Kulenović (2010), Skender, Pripovijetke, Bosanska riječ, Tuzla
12. Lasić (1970), Stanko, Sukob na književnoj ljevici 1928-1952, Institut za znanost o književnosti, Zagreb
13. Mađarević (1974), Vlado, Književnost i revolucija; Prilog analizi sukoba na književnoj ljevici, August Cesarec, Zagreb

14. Matvejević (1977), Predrag, Književnost i njezina društvena funkcija, Od književne tendencije do sukoba na ljevici, Radnički univerzitet Radivoj Ćirparov, Novi Sad
15. Muftić (2002), Edhem, Bošnjačka ljevica, DES, Sarajevo
16. Muftić (2007), Edhem, "Putokaz": socijalno-nacionalne tendencije, u: Diwan, 2007, 23-24, str. 196-205
17. Rizvanbegović (1997), Fahrudin, Pripovijetke Skendera Kulenovića, predgovor u: Kulenović (1997), Skender, Soneti i pripovijetke, Svjetlost, Sarajevo
18. Rizvić (1980), Muhsin, Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata III, Svjetlost, Sarajevo
19. Smailović (2007), Ismet, Još nešto o časopisu "Putokaz" i njegovu uredniku Hasanu Kikiću, u: Diwan, 2007, 23-24, str. 170-173
20. Smajlović (2021), Ikbal, Lijevo orijentirana socio-politička ustreptalost i estetičko-kritička misao Džemila Džeme Krvavca, u: Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zenici, XIX, Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici, str. 14-25
21. Suljević (1977), Kasim, Putokaz, glasilo revolucionarne orijentacije, u: časopis Život, 1977, 26, 5
22. Tutnjević (1982), Staniša, Socijalna proza u Bosni i Hercegovini između dva rata, Veselin Masleša, Sarajevo
23. ur. Vukić (1983), Mario, Progresivna misao u Bosni i Hercegovini 1918-1941; Književnokritički i estetički radovi, Svjetlost, Sarajevo

SKENDER KULENOVIĆ AND SOCIAL ENGAGEMENT – ARTICLES IN THE „PUTOKAZ“ AND EARLY PROSE TEXTS

Abstract

As the title suggests, the paper deals with the early Skender Kulenović, and is especially focused on his articles published in the magazine Putokaz (with, of course, pointing to the historical value and importance of the magazine itself) and initial prose texts from the interwar period (starting in 1927), depicting, at least in part, Kulenović's ideological-poetic paths. Therefore, in addition to general remarks on social literature and the overall complexity of the interwar reality, the paper sheds light on Kulenović's Marxist-colored literary and journalistic reflections, whose essence is in the belief in the necessity of introducing a classless social order that will guarantee the solution of Bosnia and Herzegovina's most complex historical issues, especially those that most closely relate to the Bosniak / Muslim collective, its problems and needs, and issues of survival.

Key words: *interwar literature, Skender Kulenović, social literature movement, engagement, tendency, collective identity, ideology, "conflict on the literary left", magazine Putokaz*